

Literatura i pandèmia

ANTOLOGIA DE TEXTOS

Edició a cura de Montserrat Camps Gaset

Filologia UB
BIBLIOTECA

Literatura i pandèmia

Literatura i pandèmia

ANTOLOGIA DE TEXTOS

Edició a cura de Montserrat Camps Gaset

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Filologia UB
BIBLIOTECA

Sumari

<i>Presentació</i> , per Javier Velaza	9
<i>Introducció</i> , per Montserrat Camps Gaset.	11
<i>Atra-Hasis</i> (1850-1500 aC)	21
Homer, <i>Iliada</i> (s. VIII aC)	25
Llibre de l'Èxode (s. V-IV aC)	31
Sòfocles, <i>Èdip rei</i> (430-425 aC)	37
Tucídides, <i>Història de la guerra del Peloponès</i> (final del s. V aC)	43
Lucreci, <i>Sobre la natura</i> (s. I aC)	51
<i>El Talmud dels jueus</i> (s. III-VI)	55
<i>Història Augusta</i> (final del s. IV)	61
Cebrià de Cartago, <i>Sobre la mortaldat</i> (s. III)	65
Procopi, <i>Història de les guerres de Justiniana</i> (s. VI)	69
Berol, <i>Tristany i Isolda</i> (1165-1200)	75
Jean Bodel, <i>Els comiats d'Arràs</i> (1202)	81
Jaume de Voràgine, <i>Llegenda àuria</i> (1260-1267)	89
Bernat Desclot, <i>Crònica</i> (1280-1287)	93
Pere Tomic, <i>Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya</i> (1438)	97
Jaume d'Agramont, <i>Regiment de preservació de pestilència</i> (1348)	101
Giovanni Boccaccio, <i>Decameró</i> (1349-1351)	105
Gui de Chaulhac, <i>La gran cirurgia</i> (1363)	117
Geoffrey Chaucer, <i>Els contes de Canterbury</i> (1387-1400)	121
Lluís Alcanyís, <i>Regiment preservatiu i curatiu de la pestilència</i> (1490)	129
Emmanuil Limenitis, <i>La pesta de Rodes</i> (1498)	135
Leonardo da Vinci, <i>Còdex Atlàntic</i> (1478-1518)	139
William Shakespeare, <i>Timó d'Atenes</i> (primera dècada del s. XVII)	143
Miquel Parets, <i>Crònica</i> (1626-1660)	147
Jean de La Fontaine, <i>Faules</i> (1668-1694)	153

Daniel Defoe, <i>El diari de l'any de la pesta</i> (1722)	159
Aleksandr Puixkin, <i>Festí en temps de pesta</i> (1830)	167
Mary Shelley, <i>L'últim home</i> (1826)	171
François René de Chateaubriand, <i>Memòries d'ultratomba</i> (1809-1841) .	177
Heinrich Heine, <i>La situació francesa</i> (1832)	183
Alessandro Manzoni, <i>Els promesos</i> (1840-1842)	189
Edgar Allan Poe, <i>La màscara de la mort roja</i> (1842)	195
Fiódor Dostoievski, <i>Crim i càstig</i> (1866)	205
Aléxandros Papadiamandis, <i>Guardia dels empestats</i> (1893)	209
Marcel Schwob, <i>Cor doble</i> (1891)	213
Àngel Guimerà, <i>La boja</i> (1890)	221
Gabriel Miró, <i>Del viure (Apuntes de parajes leprosos)</i> (1904)	231
Thomas Mann, <i>La mort a Venècia</i> (1912)	237
Galàtia Kazantzaki, <i>La ciutat malalta</i> (1914)	243
Virginia Woolf, <i>La senyora Dalloway</i> (1925)	247
Josep Pla, <i>El quadern gris</i> (1966)	251
Hermann Hesse, <i>Narziss i Goldmund</i> (1930)	255
Albert Camus, <i>La pesta</i> (1947)	263
Manuel Mujica Láinez, <i>Misteriosa Buenos Aires</i> (1950)	271
Eugène Ionesco, <i>Jocs de massacre</i> (1970)	277
Montserrat Julió, <i>Memòries d'un futur bàrbar</i> (1975)	283
Gabriel García Márquez, <i>El amor en los tiempos del cólera</i> (1985)	289
José Saramago, <i>Assaig sobre la ceguesa</i> (1995)	295
Philip Roth, <i>Nèmesi</i> (2010)	301
Robert Saladrigas, <i>La mar no està mai sola</i> (1996)	305

Presentació

Aquest, lector, podria semblar un llibre obvi, perquè és literatura generada per la pandèmia sobre literatura generada per la pandèmia. Podria també haver esdevingut un llibre obscur, perquè s'ha escrit en un temps convuls, incert, dolorós, i es compon de texts escrits en temps convulsos, incerts, dolorosos. I podria, en fi, haver resultat un llibre feixugament erudit, perquè ha estat concebut des de la filologia, s'ha redactat amb criteris i mètodes filològics, i s'ha editat amb una cura filològica exquisida.

Ben al contrari, aquest és un llibre original, lluminós i viu. Original perquè, a diferència de l'abundós cabal de bibliografia científica que analitza la literatura sobre les pandèmies, no pretén la interpretació —hermenèutica, literària, psicològica, ètica o sociològica— ni se centra en un període concret, ni abasta una literatura específica o un autor individual, sinó que recull una selecció —com a tal, evidentment, parcial i subjectiva— de texts relatius a pandèmies en tota la nostra tradició literària. Lluminós perquè la seva lectura permet contemplar amb claredat com els homes i les dones de tots els temps han fet front al trasbalsament individual i social que provoca la malaltia col·lectiva, tot palesant llurs misèries, ai las!, però també llur altruisme i grandesa d'esperit. Viu perquè ha encertat a revifar els texts —i aquesta és l'autèntica missió de l'autèntica filologia—, buscant-ne sempre la millor traducció possible i acompanyant-los només d'unes presentacions concises destinades a facilitar al lector la seva contextualització i comprensió.

Al meu parer, però, aquest era, sobretot, un llibre necessari. Al llarg dels últims catorze mesos —els que van des de la declaració de l'estat mundial de pandèmia de la COVID-19 fins al moment en què el llibre

surt a la llum— molts col·lectius professionals han maldat per oferir a la societat el bo i millor dels seus serveis en la lluita contra la malaltia: temps vindrà per valorar en la seva justa dimensió els esforços sobre-humans dels sanitaris per salvar vides, la feina infatigable dels investigadors per trobar tractaments i vaccins en temps rècord, però també l'abnegació de mestres i professors, i l'aportació, en fi, de tantes i tants treballadors, homes i dones comuns que han fet menys insuportables el patiment i l'angoixa amb el seu heroisme quotidià i anònim.

Però també des de les humanitats, i des de la filologia en particular, estem en disposició d'oferir en circumstàncies com aquestes —i sempre— un alt servei a la nostra societat: no és al nostre abast, és clar, salvar vides, curar malalties o evitar la mort —almenys no ho és des d'un punt de vista estrictament físic—, però sí que sabem —i, per tant, devem— dotar de sentit a tot plegat, fer-ne el relat, acompanyar durant el camí o procurar una via de fuga. Deixeu-me proclamar que la filologia —en el seu concepte més ampli i universal— és també salvífica, representa un acte de pietat i de comunió que ens justifica i ens redimeix. Ens permet retrobar-nos i conversar amb gentes de fa molts segles i de moltes cultures diferents que van patir situacions similars a la nostra. És sempre un mirall, sí, però un mirall amb efecte Droste, amb *mise en abîme*, perquè, alhora que ens reflecteix a nosaltres mateixos, ens immergeix en una successió infinita d'imatges en les quals no estem mai sols, sinó que ens hi acompanyen tots els nostres semblants. Al fons de totes les imatges, sempre, hi ha l'ésser humà. Com en aquest llibre.

JAVIER VELAZA

Introducció

Pestilentia est contagium quod dum unum adprehenderit, celeriter ad plures transit. Gignitur enim ex corrupto aere, et in visceribus penetrando innititur.

Així és com el patró dels filòlegs, Isidor de Sevilla, descriu la pesta, «un mal que s'encomana ràpidament d'un sol malalt a tota una gentada, i que s'origina en l'aire corromput i s'instal·la en les entranyes». Aquesta rapidesa de contagi i la mortaldat massiva que se'n segueix són les característiques de les epidèmies que des dels orígens han assolat la humanitat, sense que s'hi pogués fer res per aturar el contagi i guarir el mal. Avui dia s'anomenen pandèmies, perquè afecten tot el món, que és tot el planeta, però fa molts segles el món quedava restringit a uns quants territoris coneguts per qui escrivia el text. La paraula pesta fou la manera popular d'esmentar tota mena de malalties epidèmiques escampades amb gran celeritat i causants d'una mortaldat severa, després s'aplicà a la pesta bubònica, que assolà diverses vegades Europa, i ha adoptat també un ús metafòric per designar un mal moral o un perjudici que corromp i destrueix la societat, juntament amb el terme plaga, que prové dels textos bíblics.

Com tot allò que afecta l'experiència humana, les epidèmies també han estat objecte d'atenció literària. Aquesta és la finalitat del llibre que teniu entre les mans: una selecció de la literatura occidental de totes les èpoques que permeti abordar el desconcert amb què hom ha vist aquestes epidèmies, les explicacions que hom hi ha donat o les reaccions col·lectives. El llibre va sorgir d'una taula rodona feta el novembre de 2020 per iniciativa d'UB-Divulga, en què, entre quatre persones, vam tractar durant una estona —i en videoconferència obligada per la pandèmia actual— una mitja dotzena d'obres. Quan Edicions UB em va encarregar la publicació del volum, se'ns acudí que convenia fer que els lectors

es trobessin directament amb els textos més que no pas amb una explicació. El que d'entrada havia de ser una petita antologia anà creixent fins que el nombre 50 va posar fi al que era un autèntic devessall d'obres. La tria és, doncs, forçosament incompleta, subjectiva i opinable, i és més el que ha quedat a fora que el que hi ha estat inclòs.

Perquè, des dels inicis de la literatura, la pesta que s'abat sobre un grup o sobre tota la humanitat és un dels recursos emprats per expressar l'angoixa davant del desconegut, la culpa, la por a la mort i també la difícil relació amb els altres. De malalties n'hi ha moltes, i de vegades no és fàcil identificar (sobretot en l'antiguitat) de quina epidèmia es tracta, però hem tingut en compte, sense ser exhaustius, els brots de pesta bubònica, verola i còlera, a més dels moderns de poliomielitis, grip espanyola i sida. També hem pres en consideració la lepra, que, sense ser pròpiament una epidèmia, comparteix amb les malalties pandèmiques la reacció de rebuig, de culpabilitat i de reclusió que els és pròpia. En canvi, hem exclòs expressament la tuberculosi, perquè, tot i que n'hi ha hagut brots episòdics durant la història, no és pròpiament una epidèmia, i la relació de la societat amb la malaltia és diferent: la reclusió del malalt es produeix per guarir-lo i no per estigmatitzar-lo, i el tractament literari li dona sovint una consideració honorable que no tenen les altres epidèmies. A més, l'abundància de textos literaris sobre la tuberculosi és tan gran que hauria calgut un volum doble per abordar-la. En canvi, el que ens ha interessat sobretot no és el tipus de malaltia o el tractament mèdic, sinó la reacció social, la protecció de la comunitat i la culpabilització dels malalts, la manera d'afrontar el contagi i sobretot la mort. Per això, el llibre inclou no solament les obres que es refereixen a situacions històriques, sinó també les malalties inventades, és a dir, la pandèmia com a recurs literari per parlar de la humanitat, com a metàfora del declivi moral o de les nafres socials.

Els textos aplegats són la gran majoria europeus, perquè incorporar-hi altres tradicions més llunyanes, molt riques, hauria convertit el llibre en una empresa impossible. A l'inici de tot trobem el relat babi-

loni *Atra-Hasis*, en què els homes feien tant de soroll que destorbaven els déus, i el grec de la *Ilíada*, que és l'explicació magistral de les conseqüències d'una pesta enviada pels déus, és a dir, la còlera d'Aquil·les. Ara bé, en la literatura europea els models literaris de pesta són fonamentalment dos: Tucídides, que descriu la pesta d'Atenes del segle v aC, en què morí Pèricles, i el llibre de l'Èxode, que descriu les plagues d'Egipte enviades per Jahvè al Faraó per aconseguir l'alliberament dels jueus. En el primer cas, preval la descripció dels símptomes de la malaltia i del desordre social que causà, amb l'amuntegament de cossos, la dificultat per enterrar-los, l'arbitrarietat dels contagis i la pèrdua del respecte a la llei divina o humana. En el segon cas, les plagues actuen selectivament, ataquen un sector de la població —els egipcis i la família del Faraó— i representen una distinció entre els culpables i els escollits per la divinitat.

La culpabilitat humana, tant individual com sobretot col·lectiva, és un factor comú a molts relats, ja sigui en relació amb la divinitat o amb elements menys sobrenaturals però igualment sobrehumans, com els astres, la natura o, avui dia, el planeta. La malaltia sobrevé com a càstig per a una societat que no ha sabut comportar-se, en conjunt, d'acord amb el que calia. La conseqüència d'aquesta culpa col·lectiva és el remei antic del boc emissari, el *pharmakós* grec, en qui es concentra el greuge i que és expulsat de la comunitat amb la vana esperança de guarir-la. Aquí ho hem exemplificat amb Èdip, o els untadors de l'obra de Manzoni, els jueus de *Nèmesi*, de Philip Roth, i els mutilats que esmenta Gui de Chaulhac, però no hi hem posat Tertul·lià (s. II-III dC), que explica les acusacions contra els cristians, enviats als lleons per haver propagat la pesta, o Oribasi (s. IV), que, al contrari, en culpa els qui continuen sacrificis pagans.

La pesta com a càstig diví per les impertinències humanes ofereix casos tan curiosos com el de l'oracle de Delos que, per aturar una pesta enviada com a càstig, exigí no pas un culpable humà, sinó una reparació molt més científica: construir per als déus un altar el doble

de gran, com explica Teó d'Esmirna, al s. I dC. Els grecs fracassaren perquè, amb els únics càlculs que eren capaços de fer, l'altar no va ser el doble de gran, sinó vuit vegades més, i no aconseguiren complaure els déus. Això sí, les solucions, d'origen platònic, transmeses per Arquímedes (s. III aC) i Eutoci (s. VI dC) han quedat com un clàssic en els estudis de matemàtiques, i pocs s'imaginen que tenen com a origen mític una pesta.

L'epidèmia és vista, doncs, com un càstig, de vegades per raons conegudes, de vegades per un incert pecat anterior o actual, del qual només es té una vaga idea però que es personalitza molt clarament en un individu o en un grup. El cas de la lepra representa millor que cap altre l'estigma social, la separació de la societat, l'angoixa davant del desconegut, que comporta una desqualificació moral junt amb la malaltia física, com en l'episodi d'Isolda entre els leprosos, per exemple. També en la novel·la de Gabriel Miró apareix la tensió entre la malaltia i la qualitat humana dels malalts i dels individus pretesament sans amb qui tracten, igual com en la novel·la curta de Galàtia Kazantzaki, que construeix una ciutat imaginària de leprosos amb els seus goigs i els seus conflictes. Hi ha molts relats sobre lepra que hem hagut de deixar de banda, com els dels autors grecs Likudis i Abot, i tampoc no n'hi han cabut de més propers, com *La prueba*, d'Emilia Pardo Bazán, en què el conflicte queda anginosament tancat en els límits d'un matrimoni i les quatre parets d'una cambra, o *El Obispo leproso*, del ja esmentat Gabriel Miró.

Al costat d'aquesta culpabilitat col·lectiva que busca un individu o grup social en qui descarregar el propi fracàs, apareix també l'angoixa individual, la por d'esdevenir el vehicle de contagi d'un mal que no se sap d'on ve ni com es transmet. Inevitablement, aquesta por esdevé realitat consumada, com ara en el *Tren 081* o en *Nèmesi*. En altres casos, buscant el culpable de la malaltia s'estigmatitza qualsevol contacte humà i es destrueix, per tant, la relació social, per por del contagi. Manzoni, Defoe, Mann, Camus, García Márquez, Guimerà, entre d'altres, en són bons exemples.

Al mateix temps, però, hi ha la voluntat de combatre la pesta, ja sia amb el goig de la vida com amb la racionalitat de la ciència o amb la súplica a les forces sobrenaturals. Des d'antic, la mirada al més enllà ha estat acompanyant imprescindible de la pesta. No hem pogut incloure-hi els textos de Simon de Couvin, del segle *xiv*, o d'Olivier de la Haye, del *xv*, sobre la pesta de 1348 i els astres, però n'hi hem posat alguns que exhorten a la pietat i a una vida moral exemplar, com el Talmud, Cebrià de Cartago o Limenitis. L'edat mitjana i bona part de la moderna han vist prosperar invocacions als sants, dels quals donem aquí l'exemple de sant Sebastià, a la *Llegenda àuria*, però que es retroben també en la devoció popular dels goigs de sant Roc, santa Rosalia i diferents advocacions de la Mare de Déu, com la de la Salut o la de Bellvitge.

En canvi, el *Decameró* de Boccaccio és l'exemple més evident de *carpe diem* enmig d'una situació desoladora: la resistència a la malaltia va acompanyada d'una voluntat de celebrar, mitjançant el conte sovint de temàtica amorosa, la força de viure, perquè la mort i la vida van intrínsecament lligades. La mort s'enduu allò que floreix (la bellesa de les noies de Rodes, dirà Limenitis al segle *xv*), el càstig de la culpa va unit a la vida esplendorosa que es marceix, efímera, però poderosament bella, mentre que Puixkin celebrarà, sarcàsticament, aquesta unió fatídica de la vida amb la condemna de la mort.

Si cantar o fer literatura pot ser una manera de celebrar la vida, la medicina és la manera de conservar-la. No hem tingut ocasió de posar-hi Galè, metge grec del segle *ii* dC, però sí Gui de Chaulhac, cirurgià occità del *xiv*, i hem citat dos tractats medievals catalans sobre preservació de pestilències, de Jaume d'Agramont i Lluís Alcanyís, que donen consells molt moderns sobre com augmentar les defenses mitjançant una alimentació saludable i un règim de vida equilibrat. No solament des de la medicina es combat la pandèmia: també es fa des de l'arquitectura i l'urbanisme, planificant ciutats ben construïdes, ventilades i amb capacitat per eliminar els residus, de manera que el contagi sigui més improbable. Per això hem inclòs aquí alguna de les reflexions de Leo-

nardo da Vinci, avançades al seu temps, sobre l'urbanisme i la prevenció de la pesta.

Perquè, sigui quin sigui el tipus de malaltia, el caràcter implacable del contagi és el que genera més por col·lectiva. El que la literatura ha dit de la pesta bubònica ho ha tornat a dir del còlera, a través de Chateaubriand o de Heine, o de la lepra, o de les epidèmies més modernes com són la poliomielitis (representada per Philip Roth) i la grip espanyola (en els textos de Virginia Woolf i Josep Pla). En els darrers temps la sida ha ocupat aquest espai de la por a la malaltia inguarible, i n'hem presentat un text de Robert Saladrigas, però hem hagut de deixar de banda textos com *Malditos*, de Luis Antonio de Villena, o *Angels in America*, de Tony Kushner, també molt rellevants. Les pandèmies, per col·lectives que siguin, sempre són epidèmies locals, és a dir, sempre afecten una comunitat concreta que es defensa, amb els mitjans que pot, del contagi que creu que ve de fora. Chateaubriand i Heine expliquen els efectes del còlera a París, mentre que la *Crònica* de Miquel Parets explica la pesta a Tarragona i Girona, però el rebuig social i el pànic són els mateixos, i de vegades es poden constatar en documents tan quotidians com les actes municipals (per exemple, les ordinacions de la vila de Sabadell del segle XVI, que no hem pogut citar aquí).

El fil conductor de l'antologia, doncs, és l'epidèmia, tant la real com la imaginada, perquè no té gaire importància que reflecteixi una situació històrica o no. Obres com les de La Fontaine, Shelley, Dostoievski, Papadiamandis, Saramago, Kazantzaki, Ionesco o Julió no responen a una malaltia real, sinó a una societat malalta, a l'epidèmia com a signe visible de les nafres morals d'una societat, que són més importants i recurrents i més difícils de guarir que el mal físic. La societat mateixa i el seu comportament amb els individus i amb l'altre és allò que és intrínsecament malalt, i l'epidèmia física només n'és un reflex. La pesta abans enviada pels déus ara s'identifica amb la societat, i aquest caràcter crític apareix en tots els textos esmentats, com també en Shakespeare (en l'obra del qual la pesta és present en nombroses ocasions) o Camus.

La literatura mateixa, però, també serveix per vertebrar les obres triades i és una raó per presentar-les en ordre cronològic, com hem fet. Procopi construeix el relat de la pesta de Justinià sobre el model de Tucídides, com abans ho ha fet Lucreci, així com Bernat Desclot i Pere Tomic construeixen la plaga de mosques de Girona sobre el model bíblic, Gui de Chaulhac es remet a Galè i a les pestes de Roma, Shakespeare recupera la pesta grega al *Timó d'Atenes*, Chateaubriand repetirà, com Procopi, que la pesta torna a buscar aquells que abans ha estalviat, i Mujica, al segle xx, en una obra que no hem inclòs, *El Unicornio*, esmenta explícitament els comiats d'Arràs i el salt de la capella de Tristany. La literatura sobre epidèmies encadena un fil continu dintre de la mateixa literatura.

Ara bé, l'autèntic denominador comú de totes aquestes obres, ja sigui des del punt de vista més vital, com el *Decameró*, o més dramàtic, com *Limenitis*, Manzoni o Poe, és la implacabilitat de la mort. Exhortacions com les de Cebrià de Cartago, relats com el conte de Chaucer *El venedor d'indulgències*, *La màscara de la mort roja* de Poe o la novel·la de Hesse *Narziss i Goldmund*, posen en relleu que allò que realment no té cura ni solució és la condició mortal dels humans, a la qual tothom, sense excepció, sucumbirà. Aquesta és l'autèntica pandèmia de totes les èpoques, sense remei ni guarició. L'ésser humà està inevitablement condemnat. La manera d'afrontar aquesta pandèmia universal que és la mort pot ser el diàleg amb el transcendent manifestat en la pregària, la celebració joiosa de la vida efímera, la qualitat moral de la solidaritat i l'entrega als altres, o, a l'altre extrem, la desesperació de l'angoixa, la culpa i la calúnnia destructora. La diferència no rau en la sortida final, que tard o d'hora és la mateixa per a tothom, sinó en la manera de recórrer el camí i en la companyia que hom tria.

CRITERIS D'AQUESTA EDICIÓ

Hem intentar donar diversitat de textos i de procedències, i hem agafat les traduccions ja publicades en català, que demostren la vigoria de la nostra llengua també a l'hora d'anostrar la literatura universal, i només quan no n'hi havia una versió a mà, n'hem fet una traducció nova. També hem preferit triar per a la poesia les versions en vers, i això ens ha obligat a tornar a traduir algun text. Només en el cas que les obres fossin escrites originàriament en català hem mantingut la versió de l'època. En canvi, hem agafat una traducció actual del *Decameró*, tot i que es va traduir al català al segle xv, i n'hem fet una de nova de la *Llegenda àuria*, encara que aquesta fou traduïda al català al segle xiv en diverses versions, una al manuscrit de Vic (editat per Nolasca Rebull) i una altra al manuscrit 713 que es conserva a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, on es guarda també un incunable del 1494 amb una altra versió del *Flos Sanctorum romançat*, títol català de la *Llegenda àuria*. Així mateix, hem preferit traduir al català modern l'obra de Gui de Chaulhac, *La gran cirurgia*, per bé que se'n va fer una versió catalana a finals del segle xiv i una edició incunable a Barcelona el 1492, amb el text esmenat per a l'ús de la Facultat de Medicina. També hem preferit donar, sense modernitzar, les primeres versions de les traduccions de Carles Riba, quan començava a traduir, la de Bédier del 1921 i publicada amb pseudònim, i la de Poe, que va fer el 1915 però fou reimpressa en edicions populars a la dècada dels trenta, quan Riba era professor agregat de la nostra Universitat (un temps Autònoma). Hem volgut homenatjar així la seva intensa relació amb la Universitat de Barcelona i sobretot amb la filologia.

Tant la tria de les obres com la dels passatges, difícil i més encara quan es tracta de novel·la, són responsabilitat de qui això signa, i el criteri ha estat l'interès i la novetat del fragment abans que els tòpics sobre la malaltia, ja que al capdavall arreu es troben laments per la quantitat